

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Тамара Демченко

ВИБІР ШЛЯХУ: УКРАЇНСЬКА ДОЛЯ ІЛЛІ ШРАГА

Напередодні 160-ої річниці від дня народження нашого видатного земляка, знакової постаті українського національно-визвольного руху кінця XIX – першої третини XX ст. Іллі Людвиговича Шрага варто було б ще раз звернутися до тих життєвих віх, які в сукупності й визначили його долю, перетворивши успішного адвоката, відомого в губернії земського діяча у досить зрілому віці на свідомого українця. Саме це означення виводить із розпливчатої неконкретної царини етнічної приналежності на терен практичної діяльності індивіда, бо для того, щоб мати право вважатися свідомим, треба діяти, якимось проявляти свої національні почуття, демонструвати симпатії й антипатії, спілкуватися з однодумцями, боротися з противниками – одне слово, позиціонувати себе чітко й однозначно.

Метою даної розвідки є з'ясування тих потужних поштовхів, стимулів або факторів, які поставили І.Шрага перед вибором: раз і назавжди визначитися із своєю національністю, а відтак, усвідомивши своє призначення служити справі культурної, ідейної, політичної емансипації рідного народу, до кінця земного шляху не зраджувати йому.

У випадку Шрага такими стимулами можна вважати седнівське дитинство з його виразно українськими впливами, враження, отримані від Чернігова у гімназичні роки, захоплення українським театром, вплив видатних діячів національно-визвольного руху як Наддніпрянської України, так і Галичини. Відповідних публікацій немає, зате існує потужний масив джерел, в основному приватного походження, який дає змогу висвітлити цю проблему. Серед них на перше місце виходять праці та листи самого Шрага, а особливо треба виокремити його знамениту “Автобіографію”, яка створювалася у 1916 р., побачила світ вже по смерті автора і була передрукована у збірнику до 150-річчя від дня народження Шрага¹.

Питання, чому і як люди приходять до українства, цікавило завжди. На початку XX ст. часопис “Рідний край” давав відповідь на це питання якраз на прикладі родини Шрагів. Автор статті про роль жінки у національному вихованні писав: “Не далеко ходити за доказами, що жіноча сила – велика сила і може навіть скелі спорухати. Покохала свідомо українка німця, людину іншої культури і що ж ми з того бачимо тепер? Син німця Шрага, Ілля Шраг, через жіночу своєї матері-українки став у Державній Думі на чолі оборонців рідного краю своєї матері, нашої понівеченої України”². Насправді все було набагато складніше: навряд чи можна говорити про свідоме застосування національних виховних засад з боку Парасковії Кирилівни Шраг. На середину XIX ст. та й значно пізніше сімейне виховання такого типу можна розглядати як виняток із правил. Набагато молодший від І.Шрага М.Галаган, котрий виріс у родині сільського священика, неподалік від Києва, писав про заздрість, яку мимоволі відчував до тих щасливчиків, котрих виховували як українців: “Мільйони дітей родяться в умовах, які не вимагають від них такої роботи їхнього ума, яку мусила зробити скалічена душа української дитини. То є діти пануючих націй, які від того часу, коли тільки іще починають спинатись на ноги та вимовляти перші слова, і до самої своєї старості живуть в умовах нормального зародження й розвитку свого національного почуття, ніхто їх не намагається покалічити і, навпаки, їм допомагають укріпитись в свідомості свого національного “я”. Але наші

українські діти росли й виховувались в інших умовах; до них належав і я. Нам ніхто не допомагав нормально розвиватись й усвідомлювати себе національно; навпаки, нас калічили в школах різні “патріоти”, вбиваючи нам в голови “русскість”. Ті нечисленні щасливчики із українських дітей, які уродились в родинах національно свідомих батьків, не можуть, мабуть, належно оцінити, яке велике щастя вони мали в своїм житті, коли їм не довелося іти кривулястими доріжками й плутаними стежечками, шукаючи шляху до усвідомлення себе національно. Тому-то я в юнацтві так глибоко відчував необхідність бути в оточенні родинного життя української інтелігентної родини”³. Таку атмосферу Шраг знайшов не в батьківській родині, а швидше в седнівському оточенні.

Ілля Людвигович народився 23 серпня (за старим стилем) 1847 р. у містечку Седнів Чернігівської губернії у сім’ї, як писали в одному з некрологів, “захожого німця”. Батько його – справді виходець із Саксонії – служив лікарем у маєтку відомої української родини Лизогубів, мати, про яку вже згадувалося, походила з роду дрібнопомісних дворян Колодкевичів.

У своїй “Автобіографії” Шраг стисло, але дуже доброзичливо характеризує родину Лизогубів: “дуже видатні люди, культурні, добре освічені”. Старший брат – Ілля – став його хрещеним батьком. Хлопчик “зростав і вчився” із синами Андрія Лизогуба – Іллею, Дмитром, “приятелював” із синами свого дядька Іваном та Миколою, синами священника Добровольського – Миколою та Василем⁴.

Два відомих народовольці – Дмитро Лизогуб (1849 – 1879) та Микола Колодкевич (1850 – 1884), останній, до речі, доводився й двоюрідним братом, були друзями дитинства єдиного сина Шрагів. Про Д.Лизогуба написано чимало, зокрема, є чудова історична повість Ю.Давидова⁵. У ліберальних колах судовий вирок Д.Лизогубу – смертна кара – відверто засуджувався. О.Кістяківський зафіксував 12 вересня 1879 р. розмову з “чернігівцем” М.Могилянським: “Повішення його [Лизогуба. – Т.Д.] він також вважає юридичним вбивством найнахабнішого типу”⁶. Щоправда, сучасні дослідники революційного тероризму, вже не так безоглядно захоплюючись героями “Народної волі”, зокрема, невисоко оцінюють і людські якості “банкіра” терористів, який хоча сам особисто й не здійснив жодного терористичного акту, але ж фінансував їх⁷. Проте й вони визнають, що Д.Лизогуб, як і його соратники, “викликали величезне захоплення у російських письменників, зокрема у Л.Толстого”⁸.

Постать М.Колодкевича відома значно менше, хоча він належав до керівного складу “Народної волі”. На судовому процесі 22 народовольців (1882 р.) він повідомив про себе таку інформацію: “Я належу до партії Народної Волі і є агентом 3-го ступеня Виконавчого Комітету. <...> Виховувався я у Чернігівській гімназії і по закінченні там курсу поступив у Ніжинський ліцей, але пробув тут недовго, і перейшов у Новоросійський університет із спеціальною метою – вивчати хімію. Цьому предмету я присвятив 2 роки свого перебування в Одесі, а потім перейшов на медичинський факультет у Київський університет. Тут я дійшов до 4-го курсу, коли був звільнений із університету за притягнення мене до слідства з однієї політичної справи. Після цього я дійсно притягувався до слідства досить багато разів, але оскільки сидіти у тюрмі мені зовсім не здавалося цікавим, то я кожного разу встигав зникнути. Втім, і в тюрмі мені також довелося побувати. Останній час, з листопада 80 р. я проживав у Петербурзі по паспорту Петрова і брав участь за дорученням Виконавчого Комітету у злочині 1 березня, про що я вже говорив”⁹. Разом з іншими його засудили до смертної кари через повішення, замінені довічними каторжними роботами¹⁰. М.Колодкевич зміг витримати тільки два роки Петропавлівської фортеці – він помер у 1884 р. Важко повірити, що І.Шраг нічого не знав про долю кузена. У 1878 – 1879 рр. Чернігівське жандармське управління провадило слідство у справі акушерки Фронштейн, яку разом з іншими особами звинуватили у переховуванні революціонерів, зберіганні нелегальної літератури. По справі проходили сестри М.Колодкевича – Уляна та Марія, які нібито перебували у “найтіснішій дружбі” з підозрюваною. Сестер звинувачували і в тому, що вони допомогли втекти брату, звільненому під заставу 1000 рублів. Гроші на заставу дав Уляні Колодкевич Д.Лизогуб¹¹. Таким чином двоюрідні сестри І.Шрага були прямо замішані в дуже небезпечній справі, і, очевидно, ця ситуація не раз і не два обговорювалася в родинному колі. Журнал “Былое” – дитя революції 1905 – 1907 рр., який відкрито і з великим співчуттям писав про декабристів, народовольців, теж був доступним для чернігівського адвоката. Чи задумувався Ілля Людвигович, що його вчинки у молоді роки могли привести до такої ж трагічної долі, яка спіткала Дмитра Лизогуба та Миколу Колодкевича? Що відвернуло його з типового шляху “полум’яного революціонера” 70–80-х років XIX ст., який зазвичай закінчувався петлею або повільним гасанням у холодному казематі? Можна висловити припущення, що це була українська стихія. Дивним чином її паростки проросли в душі напівнімця і залишили байдужим Миколу Колодкевича, чий батько, згідно зі спогадами І.Шрага, “майже завжди вживав української

мови, а коли вважав за потрібне звертатися до московської, то немилосердно її калічив”¹².

Дитячі роки, судячи з автобіографії-спогадів Іллі Людвиговича, проходили в атмосфері, де переважала українська мова й українські симпатії. Він вважав за необхідне наголосити на цьому моменті тому, що сформувався як український діяч, і не буде великою наляжкою зробити припущення, що оточення хлопчика було виразно українським. Взагалі Седнів суттєво вплинув на подальший життєвий шлях героя нашої розвідки. Він тільки на декілька миттєвців “розминувся” з Тарасом Шевченком, який гостював у родині Лизогубів у березні-травні 1847 р. Відомо, що малярня великого поета і художника знаходилася поруч флігеля, у якому мешкали Шраги. Влітку 1852 р. маєток відвідав великий шанувальник творчості Т.Шевченка російський художник Л.Жемчужников. У своїх спогадах, написаних на схилі життя у 90-х рр. XIX ст., він присвятив декілька сторінок враженням від Седнева, його люб’язних та гостинних господарів. Тут же знаходимо й надзвичайно цікаву інформацію про побут Шрагів. “При в’їзді в будинок Лизогубов, з лівого боку дороги стояв будиночок, повернений трьома сторонами в сад; розкішні верби заслоняли його від сонячної спеки. В цьому затишному і зручному флігелі, – писав мемуарист, – жив домашній доктор Л.І.Шраг з дружиною, дочкою років п’ятнадцяти і сином років шести. Побудова була дерев’яна, поштукатурена і біла. До одного боку будиночка приліплена була дерев’яна, поштукатурена вапном усередині і вимазана глиною зовні малярня або майстерня А.І.Лизогуба, в якій жив і працював колись Тарас Григорович Шевченко, але вже на той час він страждав у засланні далеко, далеко, на азійському нашому кордоні, в Орській фортеці. <...> Бажаючи ближче познайомитися із сімейними обставинами Лизогубов я дізнався із їхніх оповідей, що вони проживши за кордоном три роки, живуть тепер в Седневі, безвиїзно понад тридцять років. У Дрездені, перед своїм від’їздом в Росію, вони запропонували лікарю Шрагу, асистенту знаменитого німецького доктора, приїхати до них в маєток на три роки. Домовились. Шраг, проживши три роки, залишився жити ще й ще, одружився з сусідкою малоросіячкою і з тих пір живе тут. Лизогуби подарували йому садибу, облаштували будиночок, а він розвів при ньому аптекарський сад”¹³. Власне, у цьому тексті, на нашу думку, є тільки одна неточність: навряд, щоб у Іллі Шрага була рідна старша сестра. Його мати – П.К.Шраг, вдова лікаря – померла 14 грудня 1891 р. у містечку Седнів від “натуральної хвороби” в далеко не похилому віці – їй було 64 роки¹⁴. Отже, вона приблизно 1827 р. народження, і сина народила у 20 років. Зрозуміло, що 15-річної доньки у 1852 році у неї не могло бути. Можливо, Л.Жемчужников прийняв за дочку Шрагів одну з племінниць П.К.Шраг – Уляну чи Марію, про яких уже йшлося. Проте, поза всяким сумнівом, гість Лизогубів вдало відтворив атмосферу, у якій минали дитячі роки юного Шрага. Залишається неясним: чи Лев Михайлович так багато уваги приділив родині його батьків тому, що симпатизував Людвигу Шрагу, чи навпаки – вирішальну роль відіграла його приязнь до Іллі Шрага. Ймовірно, що зіграло свою роль і перше, й друге. Художник і адвокат листувалися багато років поспіль: 24 грудня 1910 р. Л.Жемчужников писав І.Шрагу: “Чи знаєте Ви, скільки років ми з Вами знайомі? Навряд! Адже Ви були тоді дитиною, з якою я бавився, яку тоді ще полюбив: полюбив і шановних ваших батька і матір. Було це влітку у 1852 році. Знайомство наше було душевним, і чесно, до сього дня, згадую, як найближчих душ моїх, добре і миле сімейство Лизогубов, нерозлучно з Вашим”¹⁵. Нагадаємо, що на час написання листа адресату вже виповнилося 63 роки, а авторові – 82. Отже, найважче випробування – невблаганним часом – ці взаємини пройшли. Їхня тривалість є найкращим доказом широти дружніх почуттів. Дозволимо собі припущення щодо причин симпатії. Лев Жемчужников усе своє життя був закоханий в Україну і високо цінував її великого сина Тараса Шевченка. У нещодавно опублікованій статті “Вікопомна дата” М.Грушевський так відгукнувся про цього нащадка К.Розумовського (Л.Жемчужников був сином онуки гетьмана Є.Перовської): “Давніш ми знали його тільки як палкого аматора українського побуту й мистецтва, приятеля Куліша, видавця “Живописної України”; спомини його, що почали виходити в повнім тексті тільки тепер (ще не скінчені), ясніш схарактеризували його індивідуальність і його український патріотизм”. Историк також зауважив, що “сі молодші нешлюбні діти, котрим батько не міг передати свого імені, інтимно стояли ближче до свого батька і до фамільйних традицій, ніж законне потомство. Якраз у Перовських, більш талановитих і яскравих, ніж Розумовські, сильніш виступають інтереси до України та її минулого, своєрідний патріотизм, династичні почуття і опозиція російському централізмові і деспотизмові”¹⁶. Отак цілком можливо, що й Л.Жемчужникова привела до України в цілому та Седнева зокрема не випадковість, а усвідомлена родинна традиція. Тому він так близько прийняв долю вихованців лизогубівського гнізда. Митець, мабуть, відчував, що хтось з чарівного українського Седнева, позначеного і освяченого перебуванням Кобзаря, покликаний стати переконаним оборонцем української справи.

Отож можна зробити висновок, що седнівське дитинство заклало у нащадку

домашнього лікаря Лизогубів міцні підвалини стихійного українства. До речі, зазначимо, що родина Шрагів мала у Седневі будиночок, який використовували як дачу і багато років по тому. Здається, що І.Шраг ніколи надовго не переривав зв'язків зі своєю малою батьківщиною.

У 13 років, тобто 1860 р., Іллю прийняли до другого класу Чернігівської гімназії. Батьки теж переїхали до міста. У гімназії, де ще “залишався “дух” Пирогова”, підлітку, судячи з того, як він по-доброму згадував вчителів, особливо виділяючи знову ж таки “українця” Іллю Дорошенка та Леоніда Глібова, якого “поважали дуже”¹⁷, було комфортно. Жодних скарг на труднощі з навчанням на сторінках “Автобіографії” не зафіксовано. Цікаво, що майже таку ж характеристику гімназії, щоправда, трохи пізнішого часу (1866 р.) дав у своїх мемуарах В.Хижняков. Він теж писав про те, що “класицизм ще не наліг на гімназію своїм важким тягарем. Між вчителями було декілька видатних, живих людей, які цікавили учнів своїм викладанням, і розумним спілкуванням з ними приваблювали їхні симпатії і повагу. Особливо вдячну пам'ять в учнях залишили по собі вже покійні Дорошенко, брати Константиновичі й Вербицький-Антохов”¹⁸. Українським духом тоді було значною мірою просякнуте і громадське життя в Чернігові. І на схилі літ із великим зворушенням згадував І.Шраг виставу “Наталка Полтавка”. Вона справила на підлітків таке враження, що вони навіть “поробили собі українське убрання”. Не забув діяч і про вплив С.Носа та його “куреня”, М.Вербицького (Миколайчика-Білокопитого), який, приїжджаючи до батьків з Києва, познайомив допитливу молодь з діяльністю Київської громади, давав читати гімназістам “Основу”, залучив їх до збирання слів до знаменитого “Словника”, над яким працювали члени Старої Громади. Виявляється, що в ті давні роки І.Шраг “вперше побачив” П.Житецького й І.Новицького, які приїжджали в Чернігів, а під час подорожі у Київ познайомився через товариша з В.Антоновичем, В.Беренштамом, О.Стояновим, Д.Морозом, М.Юзефовичем¹⁹. Відбувалися ці знайомства, які в подальшому вплинули на вибір шляху, формування переконань, у віці якраз дуже сприятливому для засвоєння нових вражень – 15–17 років. Не може не вразити і ще один аспект цієї історії: дорослі, поважні діячі охоче знайомилися з юнаками, спілкувалися з ними, очевидно, дбаючи про наступність свого руху та забезпечення його добірними кадрами.

Історія участі І.Шрага в протесті гімназистів проти спроби інспектора завербувати з їхнього числа “стукачів”, “добровільного” полишення навчання і “петербурзький” період в його житті добре описані в “Автобіографії”²⁰. Автор чесно зізнається, що його українські симпатії відійшли на другий план, хоча й не зійшли нанівець. Так, він пригадав, що бачив на роковинах Шевченка М.Костомарова, але той не справив особливого враження, юнака “тягло до молоді”²¹. Старший від нього на 6 років земляк Д.Мороз, навпаки, із захопленням писав про Костомарова: “Кого тільки я не зустрічав у нашого великого історика, його гості, друзі приходили поклонитися його великому генію. Всі були в нього як у себе вдома, без будь-яких церемоній, хоч досить було йому промовити одне слово, розмови замовкали і кожен являв із себе дружину Лота”²². До речі, наш герой зустрічався у Петербурзі із Д.Морозом, знав, що це автор української арифметики, але почувтя симпатії між ними так і не виникло²³.

Втім, як писав Д.Стус про свого великого батька: “Суперечливість молодості – чеснота, а не вада, адже вказує на різні напрямки пошуків...”²⁴. Очевидно, і в даному випадку спокуси, які виставляло велике місто, були нездоланні. А те, що вони виявилися такими специфічними, революційно-радикальними, то вже було віяння часу, коли у столиці на юнаків з провінції чатували революціонери різних мастей.

Участь у студентських виступах для чернігівця закінчилися, як відомо, виключенням зі столичного університету, забороною поступати до аналогічних навчальних закладів деінде в імперії й примусовим відправленням на батьківщину під нагляд поліції. Проте, з огляду на долю його родичів і друзів дитинства, про які вже йшлося, та тисяч юнаків і дівчат по всій Росії – це був далеко не найгірший варіант.

Опинившись в Чернігові, Шраг знову підпав під українські впливи. Сам він особливо виокремив театр. Мабуть, серед його уподобань цей вид мистецтва посідав особливе місце. Він згадує в “Автобіографії” якою розрадою для чернігівців на тлі сумних реалій 80-х рр., коли “настали сумні, тяжкі часи, коли повсюди запанувала реакція, коли мені, який стояв тоді на цілком легальному ґрунті, тільки поводив себе незалежно, загрожували “высылкою за неблагонадєжность”, став приїзд на гастролі трупи М.Кропивницького і М.Заньковецької. Вони з великим успіхом пройшли у 1883 р.²⁵ і влили у нього нові сили: “я не промину, здається, ні однієї вистави”²⁶. Спільні інтереси зблизили багатьох людей і сприяли заснуванню Чернігівського музично-драматичного гуртка, в якому активну участь взяли і І.Шраг, і О.Русов²⁷. Таким чином не затухало в Чернігові українське життя, хоча й рамки поширення його впливів були аж надто вузькими.

І.Шраг писав: “Тільки з початку 90-х років я почав наближатися до українського руху, який, нарешті, цілком захопив мене; тоді я вельми ним зацікавився та уживав всіх заходів, щоб його краще пізнати та стати ближче до нього”²⁸. Отже, можна припустити, що українські корені, седнівське виховання, чернігівське оточення дали потужні паростки. Сам Шраг, очевидно, вважав, що тільки з часу конкретної участі в русі він має право писати про свою українську діяльність, або, як висловився А.Каппелер, зарахувати себе до “активістів українського національного руху”²⁹. Аналіз на наявність ознак приналежності до даного руху можна провести на основі декількох параметрів, які мають включати: 1) власне визнання того чи іншого діяча (самоідентифікація); 2) оцінки людей, які добре його знали саме з цього боку; 3) участь в організаціях, товариствах, акціях, партійних заходах; 4) участь в українській пресі; 5) наукові праці; 6) контакти з діячами руху; 7) інтерес до українських проблем; 8) ставлення до Української революції (1917 – 1921 рр.), участь у її подіях; 9) історіографічну традицію³⁰. В діяльності Шрага практично прослідковуються всі ці риси. Так, він писав про інтерес до Галичини, її преси та діячів, штудював праці поважних авторів з україністики, вказав на тих людей, котрі допомогли йому утвердитися на нових позиціях. Насамперед він назвав “небіжчика Тишинського”, потім “М.В.Лисенка”, а “далі я познайомився з Кониським”³¹.

Хто ж були ці “хрещені батьки” Шрага як українського діяча? Олександр Тишинський, на думку авторів знаменитих мемуарів про діячів чернігівської “Громади”, може вважатися свого роду взірцем “свідомого українця”³². Щойно вийшла друком стаття В.Дудка про “ранній” період життя і творчості О.Тишинського. Він був старшим за Шрага на 12 років, його земляком – вони народилися в одному повіті – Городнянському, але в різних його кутках (тепер с.Голубичі належить до Ріпкинського району, а Седнів – до Чернігівського), встиг повчитися у різних університетах, потрапити у в’язницю та трохи раніше за Шрага опинитися в Чернігові на тих же “правах” піднаглядного, але йому пощастило співробітничати з “Основою”, “Черниговским листком”, чого Шраг уже був позбавлений. Це сталося тому, як слушно наголошує автор розвідки, що становлення Тишинського “як особистості і дослідника припало на ліберальну епоху 1855 – 1862 рр. Час масштабних зрушень стимулював суспільно-політичну та інтелектуальну активність Тишинського, як і численних його ровесників”³³. З 1864 р. цей діяч назавжди осів у Чернігові, справляючи позитивний вплив на хід українізації громадсько-активних його мешканців.

Про М.Лисенка багато говорити не доводиться. Потужну еманцію українського духу, яку випромінювала постать великого композитора і громадського діяча, відчув на собі не тільки Шраг. Один з найраніших, відомих нам листів Лисенка до Іллі Людвиговича, датовано 19 грудня 1892 р. Адресант вибачається, що “на всі Ваші сердечні листи я рідко відгукуюсь” і прохає допомоги в організації концертів у Чернігові та Ніжині³⁴. Того ж дня нотаріус із Ніжина Я.Біловодський надіслав листа Шрагу з цього ж приводу. Він писав: “Наш спільний знайомий М.В.Лисенко влаштує концерт в Чернігові, в облаштуванні якого, за словами Лисенка, Ви берете енергійну участь; про влаштування концерту тут клопочусь я”³⁵ і пропонував об’єднати зусилля щодо реалізації такої нелегкої справи як виступ українського хору. Отож відносини зав’язувалися, як правило, на базі організації тієї чи іншої акції з виразним національним обличчям.

Стосовно ж О.Кониського треба сказати, що мав він особливий талант: вишукувати і залучати до української справи і зовсім юні, і не дуже (Шраг молодший від нього тільки на 11 років) сили. Досить важко встановити, коли і як вони з Шрагом зустрілися вперше. С.Єфремов, писав у спогадах, що познайомився із Шрагом у О.Кониського, ймовірно, 1895 р.³⁶, але треба зазначити, що й сам мемуарист порівняно незадовго до того був прийнятий як свій у господі Кониського.

Найраніше з датованих послань О.Кониського до Шрага (всього їх збереглося понад півсотні) має позначку: “16 березня 1893 р.”, але переважна більшість листів епістолярного корпусу не датована, а тому потрібна копійка робота по встановленню хоча б приблизного часу написання. Проте форма звернення, сам тон, обсяг спільних інтересів, інформаційність листів дає підстави для твердження, що О.Кониський вважав Шрага одним з найближчих і довірених своїх соратників. Так, Олександр Якович саме через чернігівського адвоката “сватав” на роботу до Чернігівського земства і В.Самійленка, і М.Грушевського (цей задум, як відомо, не був реалізований), й І.Руденка, і Чайченка (Б.Грінченка). Він так широко переймався долею своїх молодших соратників, що писав Шрагу у зв’язку із працевлаштуванням В.Самійленка (Сивого): “Давно вже не радів я так серцем як учора увечері, одержавши вашу дорогу звістку, що таки примостили Сивого та й вельми добре примостили! Невимовно радий і ще більш вдячен Вам за це! Щире спасибі Вам і всім, хто сприяв тому: Ви спасли українському письменству великий талант; Вам подякує за це історія

і Україна!”³⁷. Кониський був добре обізнаний з обставинами біографії Шрага. Коли йому знадобилася інформація до “IV глави Шевченкової життєписи”, він звернувся до нього з проханням: “Будьте ласкаві – напишіть мені характеристику Лизогубів – Іллі і Андрія, їх життя, погляди, світогляд і т. ін. Формулярні факти за обох їх у мене є. Давайте і характеристику Дмитра і скільки можна буде я заведу і його. Добре була б і характеристика Седнева взагалі і до її додати звітки і про Колодкевича”³⁸. Нарешті, на безумовну близькість їхніх стосунків вказує і та обставина, що час від часу О.Кониський сварив чернігівців взагалі і свого адресата в тому числі за повільність, безініціативність, бездіяльність: “Скажіть будьте ласкаві! Що за атмосфера там в Чернігові, що люде або зовсім не справляють, або справляють так мляво, що аж на серці нудно стає – свої обіцянки-обов’язки? За чернігівцями така сила недогляду, що просто – хоч екезекуцію посилай!” – гнівався він³⁹.

Таким чином, зовсім не випадковими людьми в житті Шрага були три постаті – діячі українського руху, яким він найбільше завдячував своїм “наверненням”. Щоправда, цими особами список тих, хто благотворно впливав на героя нашого нариса, не обмежується. Можна і треба говорити про вплив О.Кістяківського⁴⁰, інших старогромадівців, діячів культури.

Багато в чому тодішні неофіти на терені українства завдячували потужним імпульсам, що надходили з Галичини. Сам Шраг так відобразив цей чинник у своєму житті: “Року 1899, здається, мені довелося бути влітку в Львові, але, на жаль, всього два дні; водив мене по різних інституціях і подавав про них відомості Кость Паньківський”. Серед “інституцій”, відвіданих Шрагом, були названі Наукове товариство (Наукове товариство імені Т.Шевченка), товариство “Бесіда” (“Руська бесіда” – культурно-просвітна українська організація), “Дністер” (український кооперативний банк або страхова компанія); він був присутній на богослужінні в соборі св. Юра. Ілля Людвигович встиг поспілкуватися з М.Грушевським, [О.?] Колесою, Ю.Романчуком, О.Барвінським, [В.?] Шухевичем; дуже шкодував, що не зміг через брак часу поїхати до Станіслава, де тоді перебував граф А.Шептицький, і що І.Франка та М.Павлика не було на той час у Львові. Судячи з усього, західноукраїнська столиця справила на нього незабутнє враження. І через багато літ він не забув “характерну розмову” із візником, який возив гостя з Росії по Львову: “він почав розповідати мені про віча, які у них одбуваються, про всякі зібрання, промови, товариства, і запитав мене, чи буває все це на російській Україні? Я мусив дати негативну відповідь, і тоді він, подивившись на мене згори, подав свій висновок: “а у нас воля!”⁴¹. Ймовірно, що якщо це й був перший і єдиний візит чернігівця до Галичини, то знайомство через листування він підтримував з її діячами задовго перед поїздкою. Так, перший його відомий лист до Грушевського, датується листопадом 1894 р.⁴². Але, безумовно, особисті контакти закладали й зміцнювали підвалини тривалого і дружнього спілкування.

Отже, 90-і рр. XIX ст. стали для Шрага періодом востання у нову для нього справу, причому він не хотів обмежуватися тільки гуртковою роботою. На першу половину цього десятиріччя припадають його публікації в галицькому часописі “Правда”, виступ у земстві з пропозицією про запровадження української мови, заснування Чернігівської “Громади” у 1893 р.

Ми спробували виокремити у відповідності з точкою зору самого Шрага головні фактори, які зумовили входження його вже у досить зрілому віці до кола діячів українського національного руху. Це був тривалий процес, і про 90-і рр. можна говорити радше як про певний рубіж, після якого повернення, принаймні для Шрага, вже не могло бути. Його совість, гідність, честь не дозволяти нехтувати добровільно взятими на себе зобов’язаннями. Разом зі своїми однопумцями, соратниками й прибічниками він вийшов на тернистий шлях борця за українську справу і йшов по ньому, не відступаючись, до кінця свого життя.

Джерела та література:

1. Див.: Шраг І. Автобіографія // Наше минуле. – 1919. – № 1-2. – С. 124 – 140; І.Л.Шраг: Документи та матеріали / Упор. В.М.Шевченко, Т.П.Демченко, В.І.Онищенко. – Чернігів, 1997. – 165 с.
2. Бузій А. Рідна справа (жінки) // Рідний край. – 1906. – 19 серпня. – № 33. – С. 3
3. Галаган М. З моїх споминів... (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова Т.Осташко, В.Соловйова. – К., 2005. – С. 87.
4. Шраг І. Автобіографія. – С. 124 – 125.
5. Див.: Давыдов Ю. На Скаковом поле, около бойни...: Повесть о Дмитрии Лизогубе. – М., 1978. – 335 с.: ил. – (Серия “Пламенные революционеры”).
6. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 – 1885): У двох т. / Упор. В.С.Шандра, М.І.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко. – К., 1994. – Т. 1 (1874 – 1879). – С. 517.
7. Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна

(друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – С. 53 – 55.

8. Там само. – С. 82.
9. Отчет о процессе 20-ти народовольцев // Былое. – 1906. – № 6. – С. 258.
10. Там само. – С. 292 – 293.
11. Шевелів Б. До процесу київських народовольців 1879 р. // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX ст. / Під ред. М.Грушевського. – Київ – Харків, 1930. – Кн. 5. – С. 229.
12. Шраг І. Автобіографія. – С. 125.
13. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – Ленинград, 1971. – С. 132 – 133.
14. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 966. – Арк. 51 зв, 52
15. І.Л.Шраг: Документи та матеріали. – С. 140.
16. Грушевський М. Вікопмна дата // У книзі “Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.):” Додатки. – С. 357, 356 – 357.
17. Шраг І. Автобіографія. – С. 125 – 126.
18. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / Предисл. В.Я.Богучарского. – Петроград, 1916. – С. 68 – 69.
19. Шраг І. Автобіографія. – С. 136.
20. Там само. – С. 126 – 129.
21. Там само. – С. 137.
22. Мороз Д. Неспарована пара: Проз. твори, етнограф. записи, спогади / Упоряд. М.Ткач, Н.Данилевська; передм. М.М.Ткач. – К., 2005. – С. 197.
23. Шраг І. Автобіографія. – С. 137.
24. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. – Вид. друге, випр. – К., 2005. – С. 111.
25. Шевченко В.М., Мандрика В.Є. Марія Заньковецька і Чернігівщина (шляхами туристичного маршруту) // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 588.
26. Шраг І. Автобіографія. – С. 137.
27. Рахно О.Я. По чернігівських стежках Олександра Русова) // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 574.
28. Шраг І. Автобіографія. – С. 138.
29. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992. – № 7. – С.52.
30. Демченко Т. Кількісний вимір учасників українського національно-визвольного руху на Чернігівщині на зламі XIX – XX ст.// Українознавство / За ред. П.Кононенка. – К., 2006. – № 1. – С. 57.
31. Шраг І. Автобіографія. – С. 138.
32. Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська українська “Громада”: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під. ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 465.
33. Дудко В. “Ранній” Олександр Тищинський: сторінки життя і творчості // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 80.
34. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. І. – № 1462.
35. Там само. – Ф. І. – № 1461.
36. Єфремов С. Про дні минулі / Підгот. тексту В.Плачинди; комент. В.Плачинди, Н.Плачинди, Л.Портнової // Молода нація: Альманах. – 2003. – № 2 (27) – С. 132.
37. Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Ал № 59-113/603 – Арк. 6.
38. Там само. – Ал № 59-113/603 – Арк. 24.
39. Там само. – Ал № 59-113/603 – Арк. 26.
40. Див.: Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років XIX ст.) // Київська старовина. – 2001. – № 1 – С.118 – 137.
41. Шраг І. Автобіографія. – С. 139.
42. Наулко В.І., Семко Д.М. Листи І.Л.Шрага до М.С.Грушевського // Вісник Київського славістичного університету. Серія: історія. – 2005. – Вип. № 23. – С. 238.

